

Zouhar, Jan

Dobové ohlasy na Rádlovu Útěchu z filosofie

Studia philosophica. 2012, vol. 59, iss. 2, pp. [81]-88

ISSN 1803-7445 (print); ISSN 2336-453X (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/125476>

Access Date: 17. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

JAN ZOUHAR

DOBOVÉ OHLASY NA RÁDLOVU ÚTĚCHU Z FILOSOFIE (1946–1948)*

V únoru roku 1942 dokončil Emanuel Rádl (od roku 1935, kdy vážně onemocněl, byl až do své smrti v květnu 1942 v ústraní svého soukromí) rukopis, který nazval *Útěchou z filosofie* a který psal „pro vlastní potěšení [...] v závěťtí světských starostí.¹ Text je vyznáním lásky k filosofii, „chválou filosofů a jejich důvěrnou obranou“.² Rádlův filosofický odkaz po válce v roce 1946 vydal jeho žák Josef Navrátil. Ve své závěrečné poznámce uvedl, že knížka „je jedinečná obsahem i rozsahem problematiky a sotva kdy v moderní době byla napsána filosofická zpověď tak poeticky, s takovým zanícením, s takovou otevřeností a s takovým dosahem. Nemůžeme být nepozorní k této skutečnosti také už jen proto, že opět jednou promlouvá k nám a k světu český filosof rodnou řečí své země, aby nám pomohl najít cestu z labyrintu světa do ráje srdce“.³ Jak připomněl Ladislav Hejdánek, „*Útěcha z filosofie* (ostatně dost podobně tomu, co Rádl kdysi ohlásil jako úmysl a cíl *Dějin filosofie*) je záměrně psána prostými slovy; není určena především filosofům (ale také jim). Filosofie se podle Rádla nesmí stáhnout do věže ze slonové kosti své odbornosti a nikdy nesmí rezignovat na smysluplné, srozumitelné oslovení i nefilosofů. Proto není *Útěcha* klíčem, nýbrž pouze úvodem k podstatě Rádlových filosofických pozic, které se pokoušel formulovat v celém svém životním díle a které v nejednom bodě musel i revidovat. Je však přesto pozoruhodným pokusem o myšlenkovou syntézu, kterou v takové šíři nikde jinde v jeho díle nenajdeme“.⁴ Rádlůva knížka

* Text vznikl v rámci grantového projektu GAČR Česká filozofie 1945–1948 (GAP401/11/0053).

1 E. Rádl, *Útěcha z filosofie*, Praha: Čin 1946, s. 7.

2 *Tamtéž*.

3 J. Navrátil, Poznámka vydavatelova, in E. Rádl, *Útěcha z filosofie*, Praha: Čin 1946, s. 103.

4 L. Hejdánek, Filosofický odkaz českého myslitele, in E. Rádl, *Útěcha z filosofie*, Praha: Svoboda 1994, s. 91.

začíná výkladem o morálním světě, zabývá se živými bytostmi, přechází k Aristotelově učení o účelnosti, klade si otázku po konci morálního řádu, věnuje se renesanci, kriticky hodnotí Galileiho názory a v závěru se svébytně vrací k Platónově teorii idejí.

Rádlova *Útěcha z filosofie* (1946) vyvolala v českých zemích v letech 1946–1948 značnou odezvu. V roce 1947 se v *České myslí* a *Nové myslí* k Rádlovi vyslovilo několik autorů, které můžeme charakterizovat spíše jako Rádlovy odpůrce a kritiky – Mirko Novák, Ladislav Rieger a Josef Král, z marxistických pozic Jan Štern.⁵ Z tehdejších Rádlových obhájců a přívrženců je třeba připomenout zejména Jana Patočku.

Ostrého kritického posouzení se Rádlova *Útěcha z filosofie* dočkala v recenzi Jana Šterna v *Nové myslí*. Štern odmítl, že by Rádl byl „filosofickým následovníkem Masarykovým“,⁶ zpochybnil Rádlovo pojetí středověké poslůžnosti, renesanční vzpoury i novověkého myšlení. Svou kritiku Rádlova vitalismu a jeho návratu k Aristotelovi spojil s kritikou „doc. Patočky, velikého znalce antické filosofie, který kráčí ve šlépějích Rádlova platonsko-aristotelovského idealismu“.⁷ Štern si byl vědom toho, že „kniha, která vzbudí v soudném čtenáři veliké zklamání, byla velmi příznivě přijata některými našimi intelektuály. [...] Rádlova úpadková filosofie neobyčejně dobře odpovídá bolestínským náladám určité části naší inteligence“.⁸ Domníval se, že je to „filosofie pro estéty, kteří opovrhují ‚davem‘, ‚ulicí‘, aniž ten dav a ulici pořádně znají. To není filosofie pro dělníky a sedláky. To je panská filosofie“.⁹ Podle Jana Šterna „Rádlova *Útěcha z filosofie* je nejen učením intelektuálního aristokrata, nýbrž též filosofií vědeckého a mravního defaitismu“.¹⁰

Mirko Novák se „z důvodů převážně pedagogických“ vrací k Rádlovým *Dějinám filosofie*, protože „není lhostejno akademickému učiteli, jakými příručkami si jeho studenti slouží, zvláště když zjistí, že některé působí mezi nimi zmatek ve věcech zásadních“.¹¹ Novák přitom dobře ví, že „Rádl nechtěl být objektivním a vědeckým, neboť si tyto vlastnosti ve filosofii nijak necení“,¹² ale současně si všimá, že Rádlem ohlašovaná změna v hodnocení předchozí filosofie je vlastně „tažení proti intelektu“, „boj proti teo-

⁵ J. Štern, *Filosofie defaitismu*, *Nová mysl* 1, 1947, č. 1, s. 92–96.

⁶ *Tamtéž*, s. 92.

⁷ *Tamtéž*, s. 93.

⁸ *Tamtéž*, s. 92.

⁹ *Tamtéž*, s. 93.

¹⁰ *Tamtéž*, s. 94.

¹¹ M. Novák, Rádlovo pojetí dějin filosofie, *Česká mysl* 40, 1947, č. 3, s. 158.

¹² *Tamtéž*, s. 159.

retickému rozumu“.¹³ Nakonec podle Nováka „obavy o křesťanskou koncepci světa a stupňující se horlení pro ni zavedlo Rádlu nejen teoreticky do slepé uličky a k úplné likvidaci filosofie“.¹⁴

Ladislav Rieger charakterizoval *Útěchu z filosofie* nejprve v roce 1946 v časopisu *Tvorba*.¹⁵ Nepokládal zde *Útěchu* za mezník pro českou filosofii, ale za Rádlův filosofický odkaz. „Tento odkaz je odkazem teologa, kterým Rádl nikdy nepřestal býti; je to ovšem zvláštní, rádlovsko-českobratrská teologie, která mluví o ‚bezbranném bohu‘, o morálním řádu světa s tím souvisícím, o vládě živých bytostí, o životě vesmírném atd.“¹⁶ Podle Riegera „je to zpověď osobní, a jako závěť je to výzva hodného člověka k druhým, aby byli hodní, poslouchali vrchnosti a starali se více o onen svět než o tento“.¹⁷ V článku *Kritika Rádlova programu theokracie a nový antropocentrický humanismus v České mysli* pak Rieger připomněl, že „Rádlůvi byla filosofie programem k reformě světa, to je člověka. Není pochyby, že i jeho poslední práce, jeho filosofický odkaz, je takto zamýšlen“.¹⁸ Pokládal jeho filosofickou závěť za „zajímavý a dojemný osobní dokument člověka léta od světa nemocí izolovaného, který se nakonec vrací k ideám svého dětství“.¹⁹ Rieger soudí, „že Rádl patří mezi proroky vykládající slovo boží a ne mezi filosofy hledající ‚lidskou moudrost‘; v tomto smyslu, původním, Rádl filosofem není“.²⁰ Rieger opakoval svůj názor z *Tvorby*, že nepokládá *Útěchu* za mezník v české filosofii, pouze snad za cestu „vedoucí od filosofie pryč ke zjevení (křesťanské) teologii“.²¹ Rádl podle Riegera „překonává vůbec lehce a hravě všechny myslitele – a snad i celou problematiku filosofie vůbec. Ta je mu totiž úpadkem vůči víře ve zjevení. Zjevení stojí nad filosofií. To je vskutku mezník v české filosofii: nic takového tu dosud nebylo“.²² Rieger klade otázku, zda věřícímu křesťanovi, který vychází z absolutní a výlučné platnosti křesťanské pravdy pocházející od Boha, „zbylo místo pro filosofickou problematičnost právě této víry, její totality,

13 *Tamtéž*, s. 161.

14 *Tamtéž*, s. 159.

15 L. Rieger, O Rádlově „Útěše z filosofie“, *Tvorba* 15, 1946, č. 26, s. 415. Na Riegerovu kritiku reagoval v *Dnešku* 11. 7. 1946 J. Navrátil článkem O Rádlu; Rieger mu odpověděl v *Tvorbě* 1946, č. 30, s. 479–480 a odkázal na svůj připravovaný článek pro *Českou mysl*.

16 L. Rieger, O Rádlově „Útěše z filosofie“..., s. 415.

17 *Tamtéž*.

18 L. Rieger, *Kritika Rádlova programu theokracie a nový antropocentrický humanismus*, *Česká mysl* 40, 1947, č. 1–2, s. 76.

19 *Tamtéž*.

20 *Tamtéž*.

21 *Tamtéž*.

22 *Tamtéž*, s. 83.

vylučnosti a resp. jejího předmětu se týkající? Není tu nutně vždy podřízen filosof věřícímu, jako tomu bylo v případě Rádlově?²³

V námitkách kritiků Rádlovy *Útěchy z filosofie* pokračoval ve své recenzi v *České myslí* pod šifrou Kl. Josef Král.²⁴ Je-li *Útěcha* „dílo dojmavé pro okolnosti svého vzniku, jeví se obsahově a ideově, posuzováno z hlediska nepředpojatého myšlení [...] jako velký omyl. [...] Nepřináší pozitivních výsledků neb jen málo, ale zato vyzývá k odporu a kritice“.²⁵ Král připomíná, že vydavatel (Josef Navrátil) charakterizoval v doslovu *Útěchu* „jako něco jedinečného v dějinách filosofie, jako objev neb něco revolučního... Kdyby nebylo tohoto, podle mého soudu nesprávného a naprosto upřílišněného hodnocení Rádlova filosofického kréda, nebylo by nutno se tím blíže zabývat. Již také ne z onoho lidského hlediska, jak jsem je uvedl, ale tato neodůvodněná chvála vyžaduje si nutně kritického posouzení“.²⁶ Královy výhrady se dají shrnout do dvou oblastí. Tou první je Rádlovo pojetí dějin filosofie a jeho filosofický názor, druhou pak označení Rádla za „filosofického nástupce Masarykova“. Odmítá jeho pojetí morálního řádu a morálních zákonů, které nejsou podle Rádla našim výtvořem, ale jsou pro nás, mimo nás a vládnou nad námi. Král dokládá, v čem je Rádl „přímým antipodem Masarykovým“, jak je mu cizí Masarykův kriticismus, pojetí vývoje filosofického myšlení, jak se liší výsledky Masarykova a Rádlova aktivismu i jejich teismus.

Příznivěji přijalo Rádlovu *Útěchu z filosofie* katolické filosofické myšlení. Dokonce v něm byl vyjádřen názor, že se o knize nepíše ani nediskutuje proto, že „tento filosof má neštěstí i se svým filosofickým testamentem“, že „zase nezapadá do doby, zase nepochopil svou dobu, zase mluví po svém“.²⁷ Rudolf Voříšek ocenil, že „Rádl uznává existenci morálního řádu, který nepochází ‚z tohoto světa‘, který je povahy nehmotné, [...] věčné, nadčasové“.²⁸ Tím podle Voříška „překonával u nás Rádl daleko filosoficky prohloubeněji a s výraznější myšlenkovou důsledností než Masaryk, pozitivismus, psychologismus, sociologismus, historický materialismus, relativismus, zkrátka všechny směry, které nějakým způsobem prováděly destrukci ducha, oslabovaly jeho svěbytnost, jeho reálnost“.²⁹ Výhrady, které jsou vyjádřeny i s pochopením pro konfesijní rozdíly, však Rudolf Voříšek shrnul v závěru: „V konečném stadiu svého filosofického vývoje

23 *Tamtéž*, s. 81.

24 Kl., Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie* (rec.), *Česká mysl* 40, 1947, č. 3, s. 175–178.

25 *Tamtéž*, s. 177.

26 *Tamtéž*, s. 176.

27 Rudolf Voříšek, Rádlova filosofická závěť, *Akord* 13, 1946–1947, č. 8, s. 304.

28 *Tamtéž*.

29 *Tamtéž*.

dospěl Rádl k jakémusi platonismu, silně křesťansky zabarvenému, jemuž se jsoucnou rozdělilo na dvě veliké oblasti: na to, co jest, a na to, co má být, na svět idejí. Odtud ten silně reformátorský tón Rádlova myšlení, který neustále poukazuje na ideál, na to, co má být. A konečně je Rádlovo křesťanství silně individualistické. Rádl nesnáší mystiku, nic, co je nadrozumové. [...] To jsou zřejmě zbytky masarykovského racionalismu, které se u Rádla neustále udržují. [...] Rádlova *Útěcha z filosofie* je knížka z pomezí; uzavírá určité období, účtuje s omyly a bludy a ukazuje k východisku, avšak tápavě a s mnohými zbytky starého a nedostatečného. Není však neúčinně ji číst; ukazuje dosti výrazně českého ducha v tom, co je v něm správné a zdravé, zároveň však i jeho zatížení omyly a bludy, které pro jejich intenzitu a rozšíření můžeme snad právem nazvat omyly specificky českými.“³⁰

Emanuel Rádl byl vedle dalších filosofů pocházejících z českého prostředí – Komenského, Bolzana a Masaryka – předmětem stálé pozornosti Jana Patočky. Byl pro něho „nejvýraznější filosofickou osobností První republiky“,³¹ jedním z inspirátorů jeho myšlení. Už před válkou se mu věnoval v článcích Význam pojmu pravdy pro Rádlovu diskusi s pozitivismem (*Česká mysl* 1937) nebo K článku prof. E. Rádla Sociologie a historie (*Naše doba* 1937). Když po válce vyšla *Útěcha z filosofie*, recenzoval ji nejprve v *Naší době* (1946), potom znovu v *Kritickém měsíčníku* (1947); na kritiky Rádlovy práce reagoval v *Křesťanské revui* článkem Ještě k některým novějším kritikám Rádla (1947) a v *Kritickém měsíčníku* statí Český humanismus a jeho poslední slovo v Rádlovi (1948). Karel Palek v předmluvě k 12. svazku Sebraných spisů Jana Patočky (*Češi I*) připomněl, „že na sérii článků o Rádlově ‚filosofické závěti‘ (*Útěcha z filosofie*, 1946), které zde publikujeme v I. dílu, pozoruhodným způsobem navazuje obsáhlé rukopisné torzo z počátku 50. let s názvem *Věčnost a dějinnost*“.³²

Rádlovu osobnost a dílo připomněl Jan Patočka ve slovníkových heslech (např. Filosofie česká v *Ottově slovníku naučném nové doby*, 1932) a v souhrnných statích o české filosofii, publikovaných německy a francouzsky: Die tschechische Philosophie seit 1918, *Prager Rundschau* 1932: „Přestože Rádl není přísně systematickým a třebaže snad zahalil své nejdůležitější motivy do jistého pološera [...] postačuje mu *přesvědčení* o absolutní pravdě, neboť chce působit na život, nikoli rozmnožovat myšlenkové konstrukce“;³³ La philosophie en Tchécoslovaquie et son orientation actuelle, *Les études philosophiques* 1948: „[Rádl] nedlouho před smrtí našel sílu sepsat

³⁰ *Tamtéž*, s. 306.

³¹ J. Patočka, Česká filosofie a její soudobá fáze, in týž, *Češi I* (Sebrané spisy 12), Praha: Oikumené 2006, s. 318, pův. in *O smysl dneška*, Praha: Mladá fronta 1969.

³² K. P. (K. Palek), Předmluva, in J. Patočka, *Češi I...*, s. 15.

³³ *Češi I...*, s. 668.

jakousi filosofickou závěť, *Útěchu z filosofie*, poutavý to dokument jak z hlediska lidského, tak i pro myšlenky, které jsou v něm vyjádřeny. Za války nebylo možno jej uveřejnit, ale po roce 1945 měl pozoruhodný ohlas. Je tam vědomě dovršen návrat masarykovského humanismu ke klasické tradici metafyziky, k Platónovi, Aristotelovi; moderní filosofie je tvrdě kritizována pro neschopnost vytvořit opravdovou morálku, ba i jen pochopit její problém; galileovská přírodověda, nahradivší aristotelský kosmos, pohltila smysl pro lidské věci, pro něž klasická metafyzika, vzešlá ze sókratovského obratu, měla pochopení nesrovnatelně hlubší [...] Okolo brožury vznikla diskuse, která, jak se zdá, nemá konce; zvláště marxisté ji urputně napadají, jiní se zase Rádla zastávají.³⁴

Rádlovi se Jan Patočka věnoval například i v náčrtu Rádlova filosofie zpátečnictvím?, zřejmě z roku 1947. Připomíná v něm útok na Rádla z roku 1934 v brožurě B. Koutníka *Emanuel Rádl. Křesťanský filosof, vědec, politik, moralista*, ve které je Rádl označen za velké kulturní, politické a sociální nebezpečí, za nejnebezpečnějšího proroka kulturní a sociální reakce, Šternovu (1946) a Riegerovu (1947) kritiku po vydání *Útěchy z filosofie*, kdy je Rádl obviněn z nedostatku smyslu pro společenský pokrok, z nezájmu o sociálně spravedlivý řád, z protidialektického myšlení. Patočka upozornil, že všem kritikům vadí především to, že je metafyzik, že se věnuje věčné úloze filosofie – potřebě vyššího řádu a otázky po něm. „Praxe sama, soudí Rádl na rozdíl od Marxe, vede k tomu, abychom se nevzdávali metafyzického jádra v sobě.“³⁵

Jan Patočka chápe v recenzi z roku 1946 Rádlovu *Útěchu* za součást „velké bitvy o ideu [...], v níž jde o sebepochopení člověka vůbec [...], o metafyzickou skutečnost poslední ‚pravdy‘“.³⁶ Skutečnost, realita lidského života, je u Rádla vázána k věčnému, „člověk se musí a má podřídit něčemu vyššímu, co veškerenstvu dává smysl“.³⁷ V Rádlově posledním filosofickém úsilí jde podle Patočky „hlavně o překonání dvou velkých směrů 19. věku, jež další vývoj hluboce myšlenkově zformovaly: překonání historismu na jedné, protispolečenského individualismu na druhé straně“.³⁸

V recenzi z roku 1947 Jan Patočka postihl, že *Útěcha* „je zároveň méně a více než filosofickým dílem“.³⁹ Nepoužívá běžné filosofické metody a zvyklosti, místo důkazů je zde vyprávění, místo konstrukce obrazy, místo jednoznačné terminologie tvoření slov a pojmů, do výkladu zasahuje

34 *Tamtéž*, s. 712.

35 J. Patočka, Rádlova filosofie zpátečnictvím? in *týž, Češi I...*, s. 782.

36 J. Patočka, *Útěcha z filosofie*, in *týž, Češi I...*, s. 104.

37 *Tamtéž*, s. 105.

38 *Tamtéž*, s. 106.

39 J. Patočka, Emanuel Rádl: *Útěcha z filosofie*, in *týž, Češi I...*, s. 107.

kazatelský a karatelský patos. „Ale knížka je také něco více než filosofie ve smyslu pouhé teorie; chce mluvit lidsky k lidem, chce se jim upřímně vemluvit do mysli a do srdce, způsobit, aby se zamyslili ti, kdo se jinak nezamýšlejí, protože mají málo příležitosti a málo možností zabývat se posledními lidskými otázkami.“⁴⁰ Patočka si je vědom toho, že některé Rádlovy názory mohou vyvolat a také vyvolaly námitky a kritiku. Ukazuje však, že Rádlova knížka obsahuje významné a podstatné myšlenky. Je to především zdůraznění naprosté mravní autonomie. Mravní svět se nevysvětluje „z přirozeného člověka, nýbrž naopak on to je, co člověka vysvětluje, co umožňuje společenský život a civilizaci“.⁴¹ Smysl světa a lidského života poukazuje k vyššímu, „mimo sebe, nad sebe. Tento poslední smysl světa je právě tak věčný a tudíž stále stejný, jako v podstatě je tomu se smyslem lidského života“.⁴² Rádl hledá etické zakotvení humanismu a nachází je v platonismu, „rozpoznal, že Sókratovou otázkou začíná jednak celý evropský humanismus, jednak celá klasická metafyzika“.⁴³

Podle Jana Patočky se „Rádlovo filosofické přesvědčení hodí za námět pro meditaci o orientaci mravní filosofie jak v celých dějinách myšlenkových, tak speciálně u nás. Lze si na ní dobře uvědomit délku tradice, kterou obsahuje v sobě moderní humanismus, a složitost témat humanismu českého“.⁴⁴ Patočka připomíná, že „u nás je to hlavně Rádlova posmrtná knížka *Útěcha z filosofie* a diskuse kolem ní, co rozvířilo znovu otázku humanismu, otázku základů filosofie člověka“,⁴⁵ že se Rádlova stanoviska vyvíjela, „že po celý život držel své myšlenkové účty neuzavřené. Započal ostrým odporem k mechanismu a příklonem k organickému pojetí přírody; pokračoval bojem proti romantice a obhajobou osvícenských, individualistických zásad, která se mohla zdáti vůči první jeho etapě úplnou antitezí; při tom však tato obrana osvícenských zásad šla ruku v ruce s kritikou pozitivismu, která vykryštovala v příklon k náboženství, v kladné zhodnocení teologie. Není div, že to mátl a že mnozí pozorovali neurčité zmítání tam, kde sám Rádl viděl organický proces. Jeho poslední vyjasnění a pročištění ve filosofickou jednotu nechával Rádl na stáří, ale to nepřišlo; za ně se dostavila těžká a rozkladná nemoc a místo díla dopřála Rádlovi jen zpověď“.⁴⁶

Patočka odmítá názor, že prý Rádl opustil humanistickou linii. Jeho obrat k antické filosofické tradici a k Sókratovi jako zakladateli humanismu chá-

40 *Tamtéž.*

41 *Tamtéž*, s. 108.

42 *Tamtéž.*

43 *Tamtéž*, s. 109.

44 *Tamtéž.*

45 J. Patočka, Český humanismus a jeho poslední slovo v Rádlovi, in *týž, Češi I...*, s. 116.

46 *Tamtéž*, s. 118.

pe jako návrat k antropologickému základu evropské myšlenkové tradice, ke kořenům evropského humanismu, k otázce po člověku, k otázce, co je lidsky dobré, co je dobré pro člověka. Patočka nepopírá, „že nauka Rádlova může být kritizována, a to v důležitých bodech“,⁴⁷ nedomnívá se, „že by mravní život mohl být pochopen jedině na základě platonizující koncepce ‚mravního světa‘; je založen v samé podstatě člověka“.⁴⁸ Pokud má být podle Patočky metafyzika opět možná, musí vycházet „z pojmu člověka, nesmí jej pojímat rovnou sub specie věčných, předem hotových cílů–idejí, po způsobu platónském, nýbrž musí se vyrovnat výslovněji s otázkou dějnosti člověka. Rádl to fakticky také činil, [...] ale jeho filosofická závěť právě *tuto* stránku nezdůrazňuje, naopak se navrácí k platonismu až poněkud příliš ostře vyhraněnému. Zde všude jsou otázky, kde je možno, ba nutno vyjít za Rádla; ale rozhodně považuji za nesprávné tvrzení, že Rádl není filosof, nýbrž náboženský kazatel, a názor, podle něhož jeho myšlení, které chce lidem pomoci v duchovních i hmotných nesnázích, které hlásá naději v život a v člověka, které dýše vírou v jeho poslání, je filosofií porážky“.⁴⁹

SELECTIONS FROM THE CONTEMPORARY REACTIONS TO RÁDL'S CONSOLATION FROM PHILOSOPHY (1946–1948)

Rádl's work *Consolation from Philosophy (Útěcha z filosofie)*, published in 1946, elicited some notable responses in contemporary Czechoslovakia. In 1947, several authors, whom we could call Rádl's critics, expressed their views of Rádl in the journals *Česká mysl* and *Nová mysl*. They were Mirko Novák, Ladislav Rieger, Jan Štern and Josef Král. By contrast, we mention Jan Patočka as one of Rádl's apologists and adherents.

47 J. Patočka, Ještě k některým novějším kritikám Rádla, in *týž, Češi I...*, s. 114.

48 *Tamtéž.*

49 *Tamtéž.*